

De wraak van de middenklasse

Gentrification en het failliet van progressief stedelijk beleid

Sinds begin jaren negentig heeft zich een discours rond stadsontwikkeling ontsponnen dat nu zo vanzelfsprekend lijkt dat het nauwelijks geanalyseerd wordt. Progressief stedelijk beleid is failliet verklaard. Het spreken over de 'achterliggende oorzaken' van criminaliteit, drugsgebruik, dakloosheid en ander onaangepast gedrag roept nu van links tot rechts vermoeidheid op. Het kan best zijn dat het voor daklozen moeilijk is om onderdak te vinden, dat illegalen geen vuilniszakken kunnen betalen en dat migrantenjongeren gediscrimineerd worden, maar dat geeft hen niet het recht om anderen het genot van het succes te ontzeggen. De middenklasse eist het 'recht op de stad' (opnieuw) op.

JUSTUS UITERMARK, MAARTEN LOOPMANS,
JAN WILLEM DUUVENDAK & NICK SCHUERMANS

Er is een einde gekomen aan een lange periode waarin progressieve onderzoekers en bestuurders van de stad vriendelijke oplossingen konden aandragen voor stedelijke problemen: de armen moesten worden beschermd, de gekken gedoogd en de migranten hartelijk ontvangen. Arme bewoners, ooit het troetelkind van de buurtontwikkelaars, zijn nu een sta in de weg geworden voor de heropleving van wijken of buurten. Met vandalisme, rondhanggedrag en andere overlast trekken marginale groepen de wijk naar beneden. Er komt dan ook een moment waarop ingegrepen moet worden, zo is nu de heersende opvatting. Wat men verder ook van deze opvatting vindt – gaat het om de uiteindelijke zege van het gezond verstand of om onbeschaamde harteloosheid? – het is evident dat een ingrijpende ontwikkeling heeft plaatsgevonden die nauwkeurige analyse verdient.

In stedelijk onderzoek heeft vooral Neil Smith naam gemaakt met onderzoek naar deze thematiek. In de tweede helft van de jaren negentig introduceerde Smith de term 'revanchisme' om het stedelijk beleid van de New Yorkse burgemeester Giuliani te beschrijven. Revanchisme, zoals Smith verderop in dit nummer uitlegt, is het concept waarmee hij probeert een analyse te maken van Giuliani's nultolerantiebeleid ten aanzien van homo's, daklozen, zwarten, krakers, drugsgebruikers, prostituees en andere marginale groepen. Smith haalt zijn inspiratie voor de term bij de gelijknamige negentiende-eeuwse Franse burgerlijk-politieke beweging die weerwraak (revanche) wilde nemen op het gewone volk voor de overname van Parijs door de Commune in 1871.

Het huidige New Yorkse revanchisme zint op wraak tegenover de marginale groepen die de stad 'gestolen' hebben van de Amerikaanse middenklasse. Net als bij haar vroegere Franse tegenhanger wordt hiervoor een combinatie in stelling gebracht van pseudo-militaire technieken en een retoriek over het herstel van waarden en normen in de openbare ruimte. In de traditie van het Amerikaanse kolonialisme moeten de 'wilden' worden weggeveegd om de nieuwe stedelijke 'frontier' te veroveren voor de beschaving, om de 'leefbaarheid' te herstellen. Meer recent heeft Smith de these geopperd dat revanchisme intussen van een louter New Yorkse tot een wereldwijde strategie voor stadsontwikkeling is uitgegroeid. Van São Paulo tot Singapore, van Rotterdam tot Johannesburg, overal wordt het aantrekken van midden- en hogere inkomensgroepen als dé oplossing gezien voor stadsvernieuwing en worden gemarginaliseerde groepen tot een deel van het probleem verklaard. Stedelijk revanchisme lijkt zo een lokale pendant te zijn geworden van een meer omvattende evolutie van de Amerikaanse en Europese staat waar volgens auteurs als Loïc Wacquant en Jamie Peck een verschuiving plaatsvindt van zorg naar straf: de uitkeringen en werkgelegenheidsprogramma's voor de lagere klassen worden afgebouwd terwijl deze groepen tegelijk worden onderworpen aan een steeds uitgebreider complex van gevangnissen, tuchthuizen, 'blauw op straat' en cameratoezicht. Traditionele sociaal-democratische maatregelen verliezen hun aantrekkingskracht en legitimiteit ten voordele van een meer repressieve aanpak van (publiek zichtbare) stedelijke problemen.

Gentrification nieuwe stijl

Smith benadrukt in zijn werk rond revanchisme bovenal de specifieke rol van gentrification: het proces waarbij volksbuurten langzaam maar zeker worden getransformeerd in woongebieden voor de middenklasse. Gentrification werd voor het eerst waargenomen in de jaren zestig, maar is volgens Smith sinds de tweede helft van de jaren negentig in een nieuwe fase terechtge-

De politie wordt een cruciaal instrument voor stadsontwikkelingsbeleid. (Foto Elke Vandermeersch)

komen. Deze fase onderscheidt zich in de eerste plaats doordat gentrification een integraal onderdeel is geworden van de stedelijke economie. Gentrification wordt een onmisbare bron van kapitaalsaccumulatie in steden door de belofte van nieuwe banen, meer toerisme en hogere belastinginkomsten. Het aantrekken en behouden van de middenklasse is nu een centraal doel van vrijwel elke vorm van stedelijk beleid. Gentrification is ook niet langer de kleinschalige expressie van de culturele voorkeur van een beperkt aantal avantgardistische bohémiens. Dé motor van het proces is intussen de internationaliserende vastgoedsector die zich in machtige, wereldwijd opererende conglomeraten heeft gegroepeerd.

Tegelijk is de ruimtelijke expressie van gentrification binnen de stad veranderd. Waar gentrification eerst beperkt bleef tot de fysieke opwaardering van woningen in een klein aantal centrale buurten, is het nu uitgegroeid tot een veel grootschaliger proces waarbij de hele stad wordt getransformeerd in fysiek, economisch en sociaal opzicht. Ook buurten die een groter risico voor de investeerder betekenen, komen nu aan de beurt.

In deze nieuwe situatie is de staat afhankelijk geworden van 'gentrifiers' en is gentrification op haar beurt, door de immense investeringen en de bijbehorende risico's, alleen mogelijk met sterke ondersteuning van de staat. In het licht van deze ontwikkelingen wordt gentrification steeds meer als het ultieme 'gemeenschappelijke goed' voorgesteld: gentrification wordt de maatstaf, het middel en het doel van een stedelijke 'renaissance' of 'revitalisatie'. Er worden ook offers mee gelegitimeerd. Verzet tegen de verkoop van sociale huurwoningen, de commercialisering van de binnenstad en de privatisering van de openbare ruimte lijkt steeds meer archaisch en, voor zover het voorkomt, wordt het zonder veel ophef daadkrachtig de kop ingedrukt.

Voor de lokale overheid staat onder sterke druk om gentrification te ondersteunen. Het huidige stedelijke vernieuwingsbeleid wordt, in de these van Smith, veel minder dan vroeger gericht op 'zorg' en de uitbreiding van collectieve voorzieningen, maar in de eerste plaats op het lokken van en verminderen van investeringsrisico's voor 'gentrifiers'. Wanneer, zoals Smith in

Het Schipperskwartier in Antwerpen. Overlastveroorzakende prostituees moeten wijken voor gentrification. (Foto Maarten Loopmans)

het interview met AGORA benadrukt, de middenklasse 'door angst voor de Andere is bevangen', betekent dit ook dat deze Andere – waar nodig met harde hand – uit het zicht moet worden verwijderd. De revanchistische fase van gentrification wordt dan ook niet alleen gekenmerkt door haar wereldwijde verspreiding, maar ook door meer autoritaire acties van de staat en de opkomst van 'defensieve architectuur' in de publieke ruimte – van bewakingscamera's en hekken tot en met anti-slaapbanken en de verwijdering van afdakjes.

Europees revanchisme

De scherpe bewoordingen waarmee Smith deze nieuwe fase van gentrification tracht te vatten, heeft in korte tijd heel wat discussie op gang gebracht. De hypothese dat revanchisme intussen ook een mondiaal fenomeen is geworden, heeft bovendien geleid tot de analyse van vele lokale uitingen ervan. Aan Europese zijde wordt daarbij de vraag gesteld of revanchisme een wereldwijd, dan wel een specifiek Amerikaans of zelfs New Yorks model voor gentrification betreft. De parallel met onderzoek naar bredere verschuivingen in de welvaartsstaat is hierbij interessant. Zo wijzen we er in eigen onderzoek op dat in Europese welvaartsstaten geen eenduidige evolutie van sociaal naar repressief kan worden vastgesteld: sociale projecten krijgen weliswaar vaker een repressieve tint, maar de repressieve

aanpak wordt tegelijk meer sociaal. Opbouwwerkers vergoelijken niet langer asociale gedragingen maar tegelijk krijgt de politie er heel wat maatschappelijk werkachtige taken bij. Andere auteurs, zoals Arnaldo Bagnasco en Patrick Le Galès, stellen bovendien dat er een specifiek Europees model van stedelijk beleid bestaat waarin de sociaal-democratische aanpak veel robuuster verankerd is dan in de Verenigde Staten. Meer dan in de Verenigde Staten worden lokale diensten en voorzieningen publiek in plaats van privaat georganiseerd, waardoor de lokale staat minder afhankelijk is van private ondernemers. Zolang de lagere middenklasse voor haar werk en voorzieningen afhankelijk is van de publieke sector, zal de lokale overheid op grote weerstand stuiten bij het afbouwen van sociale investeringen. Anders dan in de Verenigde Staten bestaat in Europese steden breed gedragen en institutioneel verankerd verzet tegen maatregelen die vooral grote private investeerders tegemoet komen.

In Europa zou er dan ook een meer hybride beleid tot stand kunnen komen, dat sociaal noch repressief kan worden genoemd. Rotterdam is wat dit betreft een interessante casus. Het is opvallend dat deze stad, ondanks de uitgesproken revanchistische signatuur van het nieuwe college, steun blijft geven aan sociale programma's die onder sociaal-democratisch bewind zijn ingevoerd.

Wat wel is veranderd, is de legitimatie van sociale programma's: ze zijn nu primair gericht op hun bijdrage aan vergroting van de veiligheid. Op een vergelijkbare manier worden met het Antwerpse 'stadsplan Veilig' sociale actoren niet uitgeschakeld, maar mee achter een veiligheidsbeleid geschaard dat tot doel heeft om achtergestelde wijken terug 'bewoonbaar' te maken voor meer geciviliseerde bewoners.

Hoewel ook uit dit themanummer blijkt dat gentrification steeds meer een door de Europese staten gewenste en gestuurde ontwikkeling is, blijkt al uit de centrale notie van 'sociale menging' dat het hier bepaald niet louter gaat om het uit het zicht verwijderen van de Ander. De instroom van midden- en hogere inkomens in herstructureringswijken leidt zelfs tot meer zicht op elkaar. In meer algemene zin is er in Nederland zeker ook niet alleen sprake van verbanning van zwakke groepen uit bepaalde wijken of uit de stad.

Integendeel. In het kader van 'vermaatschappelijking' van mensen met een psychische, lichamelijke en of geestelijke handicap zijn er nog nooit zoveel zorgafhankelijke mensen met beleidsopzet vanuit de duinen en de bossen de stad 'ingebracht'. In het beleidsdiscours van de (gezondheids)zorg komen we zo geen revanchistische geluiden tegen, maar woede over bewoners van 'betere' wijken die hun omgeving niet 'vervuild' willen zien met voorzieningen voor gehandicapten. In de ogen van deze instituties zijn deze wijken geen guuroorden (die de revanchisten willen heroveren), maar kuuroorden.

Dit themanummer wil de discussie over 'revanchisme' aanzwengelen vanuit een Europees perspectief. Dit niet zozeer om een oordeel te vellen over het al dan niet bestaan van een 'trans-Atlantische' kloof met betrekking tot stadsontwikkeling, maar wel om te overdenken wat we vanuit Europese ervaringen kunnen bijdragen aan het debat. Daarbij staan twee elementen centraal.

Een eerste doelstelling van dit themanummer is om de term revanchisme zelf op basis van empirisch onderzoek in Europese steden conceptueel verder uit te diepen. In zijn interview geeft Smith toe dat 'revanchisme' een potentieel veelomvattend begrip is. Getransplanteerd naar de Europese context wordt deze veelzijdigheid enkel nog benadrukt. De diverse bijdragen aan dit

Angst regeert ons dagelijks leven. (Foto Maarten Loopmans)

nummer belichten het thema revanchisme vanuit verschillende invalshoeken. Van Criekingen en Dessouroux sluiten het nauwst aan bij Smiths gentrification-benadering en trachten revanchisme als heuristisch instrument te operationaliseren aan de hand van drie empirisch verifieerbare componenten: gentrification in een grotendeels marktgeruleerde huisvestingsmarkt, ondersteund door staatsgestuurde repressieve maatregelen ten aanzien van 'gemarginaliseerde' groepen. Maar de andere auteurs rekenen het begrip verder op. Aalbers en Boterman situeren revanchisme en gentrification ook in 'typisch' Europese, in belangrijke mate door publieke actoren gereuleerde woningmarkten. Meert e.a. vertrekken vanuit een analyse van wijzigende solidariteitspraktijken ten aanzien van daklozen door verschillende publieke en private actoren in een wijk onderhevig aan gentrification en Galanakis analyseert de interactie tussen stedelijk revitalisatiebeleid en de ruimtelijke praktijken van (ongewenste) immigranten.

Ten tweede stellen we ons in dit nummer de vraag welke lokale 'vormen' revanchisme aanneemt in Europese steden. De bijdragen aan dit nummer werden dan ook deels geselecteerd naar de mate waarin zij iets vertellen over lokale specifieke ervaringen. Steden uit zeer verschillende Europese nationale contexten passeren hierbij de revue: Amsterdam, Brussel, Kopenhagen, Athene. In hoeverre is revanchisme,

zoals Gordon MacLeod beweert, ook buiten New York een belangrijk heuristisch instrument voor de bestudering van stedelijk beleid? Alle bijdragen beamen dat revanchisme ook in Europa onderdeel uitmaakt van stedelijke ontwikkelingsstrategieën. Tegelijk brengen ze ook één voor één, vanuit hun specifieke geografische en thematische invalshoek, nuances en aanvullingen aan bij Smiths concept. Van Criekingen en Dessouroux identificeren weliswaar alledrie de constituerende elementen van revanchisme in Brussel, maar benadrukken hoe deze drie elementen op heel verschillende geografische locaties gestalte krijgen, in een moeizame evenwichtsoefening om de legitimiteit van 'stadsvernieuwing door gentrification' bij de zittende bevolking niet te ondermijnen. Vanuit een Bourdieuaans distinctieperspectief redeneert Boterman dat slechts een beperkte groep 'gentrifiers' revanchistische sentimenten heeft. Voor de meeste 'gentrifiers' (met name de pioniers uit de lagere middenklasse) geldt dat samenleven met 'marginalere' groepen juist sociale waardering of 'symbolisch kapitaal' oplevert. Meert e.a. maken duidelijk dat ook bij lokale instituties en actoren multolerantie geen alomtegenwoordige werklogica is, maar dat er nog steeds een brede waaier aan technieken wordt gebruikt om marginale groepen zoals daklozen 'manipuleerbaar' of 'gedisciplineerd' te maken. Ook Aalbers legt de nadruk op het 'behoedzame' karakter van revan-

chisme in de Amsterdamse Bijlmer. Nultolerantie wordt er slechts voorbehouden aan een zeer beperkte groep van gedelegitimeerde 'undesirables', terwijl andere gemarginaliseerden nog steeds door middel van integrerende of disciplinerende maatregelen worden aangepakt. Galanakis ten slotte relativeert de reikwijdte en effectiviteit van revanchistische strategieën in sociaal en etnisch-cultureel gemengde Europese steden zoals Athene. Stadsbesturen kunnen in zekere mate de fysieke stedelijke ruimte veranderen en eventueel in tijd en ruimte beperkte effecten hebben op het gebruik ervan. Maar dit verandert niets aan de onreducerbare openbaarheid van de Europese publieke ruimte, noch aan de latente identiteit en betekenis van plaatsen, die in plotse opstoten weer aan de oppervlakte komen in politiek geladen viering van – door de meerderheid ongewenste – 'Andersheid'.

Het belang van revanchisme

De artikelen in dit nummer tonen niet alleen het belang aan van het concept revanchisme om een aantal fenomenen te begrijpen die zich ook in Europese steden voordoen. Ze benadrukken vooral de noodzaak om aandacht te hebben voor de rijkdom aan 'revanchismen', voor de verschillende beleidsdomeinen die mee in het stadsontwikkelingsbad worden getrokken en voor de zeer verschillende evenwichten tussen repressief en sociaal die zich in specifieke steden kunnen voordoen. Hiermee wordt ook de maatschappelijke relevantie duidelijk van onderzoek naar de achtergronden van deze verschillende 'revanchismen'. Hierop is in de hierna volgende artikelen minder ingegaan. Politiek-maatschappelijk is het echter interessant om te analyseren waar en hoe revanchisme als dominante, hegemone strategie wordt ingezet en wat daarvan de oorzaken zijn. Zo moet de rol van stedelijke instituties en politiek bij de vertaling van een bestaande 'morele paniek' of druk van investeerders naar beleid nog fundamenteel worden onderzocht. Wat is de impact van een sterk georganiseerde extreem rechtse partij, zoals het Vlaams Belang in Antwerpen, op de bepaling van beleidsdoelen? Wat is het effect van rechtstreeks verkozen burgemeesters op de het populistische gehalte van hun optreden? In hoeverre biedt een sterk georganiseerde lokale sociale sector

weerwerk aan de druk voor meer repressie? Of leidt een sterke verwevenheid van sociale instituties met het lokale beleid in Europa er toe dat de revanchistische logica uit de stadsontwikkeling ook sneller doordringt in aanpalende domeinen van stedelijk beleid, zoals onderwijs (omwille van de leefbaarheid in wijken worden mensen zonder papieren actiever opgespoord, maar hoe interfereert dit met het recht op onderwijs van hun kinderen), gezondheidszorg (bijvoorbeeld de inschakeling van drugshulpverlening in overlastbeleid) of daklozenopvang (kiest men voor bereikbaarheid door, of voor onzichtbaarheid van daklozen)?

Ook de reacties en 'tactieken' van gemarginaliseerde groepen verdienen meer aandacht. Hoe gaan zij om met de aanvallen op hun bestaan? Want uiteindelijk is dit de boodschap die in alle bijdragen doorschemert: in onze steden woedt er, onder de noemer revitalisering, een 'latente' oorlog over het 'recht op de stad', die zich in verschillende gedaanten (repressief, disciplinerend, integrerend) toont, maar waarin gemarginaliseerde groepen vaak tegenover, in plaats van als deel van de ruimere maatschappij gepositioneerd worden.

Justus Uitermark is promovendus bij de Amsterdamse School voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek aan de Universiteit van Amsterdam. Jan Willem Duyvendak is hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Maarten Loopmans en Nick Schuermans zijn respectievelijk aspirant FWO-Vlaanderen en assistent bij het Instituut voor Sociale en Economische Geografie, Katholieke Universiteit Leuven. Beiden zijn redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

- Bagnasco, A. & P. Le Galès (1997) *Villes en Europe*. Paris: La Découverte.
- Duyvendak, J.W. (2004) *Neighbourhoods, cohesion and social safety*. In: Vijver, K. van der & J. Terpstra (eds.) *Urban Safety: problems, governance and strategies*. Enschede: University of Twente, pp. 27-35.
- Duyvendak, J.W. & J. Uitermark (2005) *De bestuurbare buurt. Uitdagingen voor onderzoek en beleid op het gebied van sociale menging*. In: *Migrantenstudies* 21, pp. 87-101.
- Hackworth, J. & N. Smith (2001) *The changing state of gentrification*. In: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 92 (4), pp. 464-477.
- MacLeod, G. (2002) *From urban entrepreneurialism to a 'revanchist city'? On the spatial injustices of Glasgow's renaissance*. In: *Antipode* 34 (3), pp. 602-624.
- Mitchell, D. (2003) *The right to the city: social justice and the fight for public space*. New York: Guilford Press.
- Peck, J. (2001) *Neoliberalizing states: thin policies/hard outcomes*. In: *Progress in Human Geography* 25 (3), pp. 445-455.
- Smith, N. (1996) *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*. New York: Routledge.
- Smith, N. (2002) *New globalism, new urbanism: gentrification as global urban strategy*. In: *Antipode* 34 (3), pp. 427-450.
- Wacquant, L. (2004) *Punir les pauvres, Le nouveau gouvernement de l'insécurité sociale*. Marseille: Agone.